

Igor Hájek aneb Rozpory mezi domácí a exilovou reflexí české literatury

Na začátku devadesátých let se česká čtenářská obec seznámila s celou řadou dříve ineditních prozaických, básnických i dramatických děl. Tento proces měl zpočátku spontánní charakter, ale postupem času (a v souvislosti s poklesem čtenářského zájmu o cokoliv dříve zakázaného) se vydavatelská činnost seriózních nakladatelů soustředila na systematické zpřístupňování přínosných děl české literatury, a to nejen z vysloveně ineditní oblasti. Uznávanou součástí české literatury se po delší době opět staly texty napsané v cizím jazyce (ale do češtiny nepřeložené samotným autorem), např. romány Libuše Monikové a Jana Nováka. Jedním z největších paradoxů českého literárního života i v této chvíli zůstává fakt, že většina románů a esejů Milana Kundery je dostupná hlavně odborníkům, a tudíž se nemohla stát součástí českého kulturního povědomí. Kunderovy texty, včetně jeho esejistických pojednání o specifčnosti středoevropského románu, jsou mnohem snáze dosažitelné v polských překladech, neboť autorizovaných českých vydání a překladů francouzsky napsaných textů existuje dosud jen málo.¹

Tim se dostáváme k tématu vytčenému v názvu tohoto referátu. Igor Hájek (1931–1995) se v britském exilu po čtvrt století inten-

¹ Jde pouze o knižní texty vydané brněnským nakladatelstvím Atlantis a o dva eseje, jež Kundera přeložil pro časopis „Host“. České znění románů *Život je jinde*, *Knihy smíchu a zapomnění* a *Nesnesitelná lehkost bytí* vyšlo pouze v Torontu. Nebylo však autorizováno, a proto dosud v Česku nevyšlo.

zivně zabýval českou literaturou², avšak jeho bohemistické dílo je (s výjimkou několika článků v americkém krajanském časopise Západ) psáno výhradně anglicky, neboť bylo určeno hlavně zahraničním odborníkům a studentům. Náhlé a naprosto nečekané úmrtí způsobilo, že autor své studie a stati sám nestačil uspořádat a připravit ke knižnímu vydání. Zůstaly roztroušeny hlavně v nesnadno dostupných konferenčních sbornících a v úzce specializovaných odborných časopisech, a proto jsou v Čechách téměř neznámy. Poněkud paradoxně se současnému českému literárnímu historikovi v souvislosti s osobností Igora Hájka vybaví v prvé řadě jeho editorská a autorská spoluúčast na knižní podobě torontského *Slovníku českých spisovatelů*.³ Ubývá pamětníků, kteří si jeho jméno vybavují také např. v souvislosti s prvními českými zmínkami o existenci americké beat generation (v časopise „Světová literatura“ 1959, č. 6) nebo kteří si pamatují jeho stati, recenze a rozhovory s předními americkými i britskými spisovateli v „Literárních novinách“ v šedesátých letech. Ve zmíněném desetiletí si Hájek v českém literárním kontextu vydobyl postavení uznávaného překladatele anglicky psané beletrie (John Steinbeck, Graham Greene, John Updike, Harper Lee, Eudora Welty aj.), sblížil se s Josefem Škvoreckým a podobně jako on dal po srpnu 1968 přednost svobodnějším poměrům v cizí zemi, jejíž kulturu však důvěrně znal a miloval. Na rozdíl od Škvoreckého se však Hájek začal v exilu věnovat hlavně literární bohemistice. Na univerzitách v severoanglickém Lancasteru a ve skotském Glasgow vyučoval českou literaturu, avšak o rozdílnostech mezi oficiální a ineditní českou literaturou často přednášel i během svého hostování na severoamerickém kontinentu (Toronto, Ann Arbor, Philadelphia, Lincoln, Los Angeles, Seattle). Již před svou emigrací byl Igor

² V textu zmíněné stati Igora Hájka jsou zde uvedeny v chronologickém pořádku. Jde o pouhý zlomek Hájkovy bibliografie.

³ Samizdatově Petlice, Praha 1979, knižně 68 Publishers, Toronto 1982, opravená a částečně doplněná reedice vyšla pod názvem *Slovník zakázaných autorů* ve Státním pedagogickém nakladatelství, Praha 1991.

Hájek výjimečně hluboce obeznámen s literárním životem v anglosaských zemích. Právě v této skutečnosti je třeba hledat odpověď na otázku, proč relativně málo respektoval komunikační kódy, jimiž v sedmdesátých a osmdesátých letech žila česká literární věda ve vnitřní i vnější emigraci. Českou literaturu však Hájek velmi osobitě reflektoval i na počátku devadesátých let.

Záhy po přesídlení do Británie začal Hájek publikovat recenze v „Times Literary Supplement“ (1968–1972, dále zkracováno na T.L.S.), a to hlavně o knihách českých autorů. V této prestižní literární příloze tehdy platila zásada (pro Středoevropany zřejmě poněkud nepochopitelná), že jména autorů článků zásadně nebyla uváděna. Hájkovy rozsáhlé recenze na romány J. Škvoreckého, I. Klíny a L. Vaculíka byly vybrány i do knižního vydání nejdůležitějších statí T.L.S. v letech 1971 a 1974 (Oxford University Press, opět bez uvedení jména autora). Mezi významné Hájkovy statí z tohoto období patřila rovněž fundovaná kritická úvaha o tehdy novém a dosud vysoce ceněném překladu Haškova *Švejka* do angličtiny od sira Cecila Parrotta (1973). Během svého působení na univerzitě v Lancasteru (1971–1981) se Hájek postupně zapojoval také do slovníkářských aktivit, a to jednak jako odborný poradce, autor přehledových statí o literatuře v Československu a hlavně jako autor hesel o českých spisovatelích, kteří vždy stáli v popředí jeho odborného zájmu (J. Škvorecký, B. Hrabal, M. Holub, V. Havel, L. Vaculík, I. Klíma, A. Lustig aj.). Šlo vesměs o encyklopedie a příručky, které patří k základní výbavě vědeckých knihoven po celém světě⁴; výše zmíněný „torontský slovník“ by tedy rozhodně neměl být vnímán jako jediný výsledek Hájkovy lexikografické činnosti.

Důkladná znalost faktografie se od druhé poloviny sedmdesátých let začala promítat do obsáhlých syntetických studií: první z nich byla pod názvem *Měnící se role české literární kritiky* (*The changing roles of literary criticism*) publikována v roce 1976. Hájek hned v úvodu otevřeně přiznává, že „akademickou literární vědu“ sice neopomijí, ale že hodlá klást větší důraz na seriózní

literární recenze a na „aplikovanou literární kritiku“, která se často objevuje ve formě knižních předmluv a doslovů. Tento důraz na komunikativnost metaliterárního textu byl i později základním rysem Hájkových statí o literatuře. Hned v první Hájkově studii se také projevila skutečnost, že jeho potenciálním čtenářem byl zahraniční zájemce o českou literaturu. O podobných studiích obecně platí, že zde bývají opakována fakta, jež nejsou pro českého historika překvapivá. V daném případě jde o štollovská dogmata z počátku padesátých let, o skandál vyvolanou vydáním Škvoreckého *Zbabělců* na počátku politického tání a rozkvět intelektuální kritiky v šedesátých letech. A přece Igor Hájek v závěru překvapí i českého čtenáře, když počátek „normalizace“ dokumentuje nejen zdrcující kritikou Kunderova *Žertu* (od marxisty Jiřího Hájka), ale hlavně prudkou proměnou oficiálního hodnocení díla symbolisty a mystika Otokara Březiny, jak se projevilo v předmluvě Josefa Veselého k brněnské březinovské edici z roku 1970 (*Stavba ve výši – Symfonie bratrských hlasů*). O sedmdesátých letech Igor Hájek psal jako o době „vlády průměrnosti“ (*The rule of the average: Czech official literature in the 1970s*, 1978), avšak nepochybně patřil mezi nejpilnější čtenáře „normalizační“ prózy mezi západními bohemisty. Hájkovy úvahy o normalizační próze je možno volně rozčlenit do dvou fází:

- a) v první (na konci sedmdesátých let) zahraničnímu čtenáři objasňoval rozklad českého literárního života po srpnu 1968 a citlivě analyzoval zásady, které se staly pro oficiální literaturu závaznými po sjezdu Svazu českých spisovatelů v roce 1972. Jeho pozornosti neuniklo ani Kozákovo tažení proti statisicovým nákladům anglosaských detektivek, které ovšem bylo (na rozdíl od padesátých let) marné. V příklonu některých mladších talentovaných autorů k romantickému pohledu na venkov (Jiří Navrátil, Jiří Medek, Vladimír Merta) spatřoval únik do relativně klidného, méně „prokádrovaného“ prostředí (čímž se sedmdesáté léta opět výrazně lišila od dob násilné „kolektivizace“). U „severočeské školy“ prozaiků (Jiří Švejda, Václav Dušek, Arnošt

Herman) oceňoval detailní popis všední dennosti a konzumního způsobu života, který byl považován za import ze Západu, a proto jej bylo možno kritizovat. Igor Hájek ve své stati rovněž upozorňuje na dnes již poněkud pozapomenutý drobný literární „skandál“, který byl nicméně pro české „normalizační“ poměry typický. Jiří Hájek jakožto šéfredaktor stranického týdeníku „Tvorba“ otiskl povídku svého syna Petra, jejíž hlavní hrdina se stal obětí stranických čistek, a proto spáchal sebevraždu. Za uveřejnění této povídky se šéfredaktor musel omluvit čtenářům;

b) na sklonku osmdesátých let Igor Hájek publikoval další zobecňující přehledovou stať nazvanou *Záznamy všedních dní*, kterou tentokrát napsal česky a zaměřil na čtenářský okruh amerického krajanského časopisu Západ. Byl si totiž vědom toho, že v informovanosti o české literatuře docházelo k stále hlubšímu rozporu: domácí čtenářstvo již relativně dlouho vyrůstalo hlavně pod vlivem oficiální literatury a exiloví čtenáři naopak zase četli hlavně produkci exilových nakladatelství. Hájek se v úvodu stati kriticky zmiňuje o velmi shovívavém postoji předního britského bohemisty Roberta Pynsenta k některým „perestrojkovým“ prózám (L. Němec, J. Křenek, V. Dušek, B. Hlinka aj.) v rozhovoru pro „Tvorbu“ (v prosinci 1986). Avšak distancuje se také od naprosto přezíravého postoje některých amerických krajanů k domácí oficiální tvorbě. Přesně postihuje vývoj „severočeské“ kritiky konzumního života, z níž se v 80. letech stalo příběhové klišé přeplněné hamižníky, úplatkáři a veksláky. V souvislosti se zplaněním zřejmého talentu se Hájek zmiňuje o Josefu Fraisoovi, který zaujal výraznou prvotinou *Muži z podzemního kontinentu* (1978), ale jehož další romány měly sestupnou tendenci. Hájek je toho názoru, že „literární kvalita sama není hlavním

⁴ *Encyclopedia of World Literature in the 20th Century* (Ungar, New York 1975 a 1981 an.), *Contemporary Foreign Language Writers* (St. James Press, London 1984), *Contemporary World Writers* (St. James Press, Detroit-London 1993).

problémem oficiálně vydávané literatury a není také pouze jejím problémem. Srovnáme-li po této stránce například románovou prvotinu básníka Jaroslava Čejky (1943) *Kulisáci* (Mladá fronta 1985) s knížkou exilového autora Luboše Martínka (1954) *Představení* (Index 1986), těžko Čejkovi upřít, že píše daleko lépe. [...] Odlišují se v ideových postojích autorů – Čejkův hrdina se zařazuje do systému, Martínkův nikoli” (Hájek 1987, s. 27). Jistou literární kvalitu Hájek rovněž shledává v prózách Zdeňka Zapletala, Petra Skarlanta a Radka Johna. Václava Duška a jmenované autory měl Hájek zřejmě na mysli, když napsal:

Kdyby někteří mladší autoři dokázali [...] vybědnout z lepkavé české lyričnosti a kdyby jim poměry dovolily ne-li rozlet, tedy aspoň méně opatrnosti, mohly by se ty nevzrušivé záznamy strnulé všednosti brzy proměnit v tvorbu, která by si našla cestu do světa (Hájek 1987, s. 30).

Typickým rysem značné části české prózy se podle něho stává fakt, že „ideologii už skoro nikdo nebere vážně” a že se z literatury „téměř úplně vytratila dělnická třída a její vedoucí role” (Hájek 1987, s. 27). Dříve kritizovaný český konzument stále otevřeněji poohlíhá po kvalitním západním zboží a do literatury se postupně vracejí i velmi otevřené erotické scény (např. v knize Antonína Bajaji *Mluvíti stříbro*, Mladá fronta 1982). V závěru stati Hájek konstatuje, že i ona méně zajímavá část „oficiální” české literatury je „zajímavá jako výpověď o době poznamenané nicotností a provinciální přišlápnutostí” (Hájek 1987, s. 27).

Igora Hájka tedy „normalizační” literatura přitahovala především jako více či méně umělecký dokument doby. Více než estetická kvalita slovesného díla ho zajímalo, do jaké míry se autorovi podařilo vystihnout nejdůležitější aspekty společenského života. Úspěšně se přitom dokázal vyhýbat zjednodušujícímu politizování a nadbytečné ideologizaci, s níž se setkával u domácí i exilové kritiky.

V roce 1991 Igor Hájek publikoval jednu ze svých nejobecněji koncipovaných statí o české literatuře, a to pod poněkud provo-

kujícím názvem *Tradice české literatury: prokletí a požehnání* (*Traditions of Czech Literature: Curses and Blessings*). Šíře záběru byla již předem dána tím, že byla psána pro knihu *Czechoslovakia, 1918–1988*, redigovanou H. Gordonem Skillingem. Rozsáhlá úvaha je uvozena popisem roztržky mezi výsostným romantickým básníkem Karlem Hynkem Máchou a dramatikem zdůrazňujícím vlastenecké povinnosti Josef Kajetánem Tylem. Touto známou epizodou Hájek dokládá rozpory, které byly pro českou literaturu příznačné už od samých počátků před tisíci lety a jež jí přinesly mnoho dobrého i zlého – jde o „rozkol mezi národní, náboženskou, společenskou či politickou povinností a tvůrčovými závazky vůči umění, mezi vysokými morálními principy a umělcovou samolibostí či tvůrčí nezodpovědností, mezi etikou a estetikou” (Hájek 1991, s. 178). Této dichotomie si povšiml již Arne Novák a také René Wellek ve svém eseji *Dvě tradice české literatury* (*Two Traditions of Czech Literature*) konstatoval, že se v českém kontextu zmíněný dualismus projevuje mnohem silněji než v literaturách jiných, a domníval se, že souvisí s násilnými a tragickými zvraty národních dějin. Igor Hájek se s těmito názory ztotožňuje a rozsáhle dokládá, že i v posledních desetiletích byla oficiální i ineditní česká literatura velmi úzce svázaná se společenským a politickým životem. Právě v tom spočívá nejen požehnání, ale i dávné prokletí české literatury. Hájkova poslední rozsáhlá stať vyšla v roce 1994 pod názvem *Česká literatura ve vroucím kotli* (*Czech Culture in the Cauldron*). Již její název naznačuje, že jde o úvahu o české kultuře na počátku devadesátých let. Avšak pozornost je soustředěna spíše na fungování kultury, než na její úroveň. Mnohem více než na literární díla se zde Hájek zaměřil na změny v nakladatelské a knihkupecké praxi. Podrobně se stať zabývá radikální proměnou vztahu státu ke kultuře, který Václav Klaus vyjádřil bonmotem, že „když je třeba vymalovat byt, knihovna se stěhuje na balkon”. Hájek vyjádřil vážné pochybnosti o využívání thatcheristických modelů v českých poměrech, neboť financování

kultury soukromými sponzory je velmi nejisté i v hospodářsky prosperujících zemích.

Kromě přehledových a syntetizujících statí napsal Hájek rovněž několik monografických studií, a to nejen o svém příteli Josefu Škvoreckém (např. rozbor jeho románu *Konec nylonového věku*), ale např. obsáhlý portrét osobnosti Ondry Lysohorského (vlastním jménem Ervin Goj) pod názvem *Básník nového národa (Poet of a New Nation)*, který vyšel v prestižní ročence „Cross Currents” (University of Michigan). Jistým impulsem k zájmu o tuto svéráznou osobnost mohla být i skutečnost, že Igor Hájek byl ostravským rodákem, ale studie se hlavně zabývá faktem, že šlo o autora, který se vždy střetával s větším zájmem v zahraničí než u českého publika.⁵ Počátek devadesátých let byl pro Igora Hájka šťastným – avšak bohužel jen krátce trvajícím – tvůrčím obdobím. Dokládají to i dvě komparatistické statí zaměřené na typologii literárních postav a problém lidské identity. První z nich se nazývá *Klonování Ferdinanda Vaňka (The Cloning of Ferdinand Vaněk)* a je v ní srovnáváno, jakými proměnami prošla postava z Havlových her v jednoaktovkách Pavla Landovského, Pavla Kohouta a Jiřího Dienstbiera. V druhé statí *Carnovsky, Smiřický, Zuckerman a spol. – Příběh o záměnách totožnosti (Carnovsky, Smiřický, Zuckerman and company – A Tale of Mixing Identities)* se Hájek opírá o svůj dlouholetý zájem o osobnosti Philipa Rotha a Josefa Škvoreckého, avšak problém spisovatelského *alter ego* zobecňuje v závěrečné úvaze o české ineditní literatuře. Od názorů české kritiky na počátku devadesátých let se Hájek výrazně lišil svou (i jinde vícekrát zmíněnou) distancí od českého tíhnutí k lyrčnosti, ale hlavně konstatováním, že takzvané autentické záznamy životní zkušenosti ne vždy přinášejí cenné umělecké výsledky.

Igor Hájek měl vždy blíže k anglosaskému pojetí literární vědy než k českému pojetí tohoto oboru, a to v domácích i exilových

⁵ Není bez zajímavosti, že Ervin Goj na Hájkovo pozvání navštívil slavistickou katedru na univerzitě v Glasgow a byl hostem bohemistického semináře.

podmínkách. Pro většinu jeho statí o české literatuře lze použít označení „vědecký esej“. Jde totiž o statí, jež jsou důkladně faktograficky podložené, avšak pro autora byla důležitější jasnost a srozumitelnost sdělení než důsledné užívání terminologického systému určité vědecké školy. Některé Hájkovy eseje i kratší recenze jsou opatřeny názvem, který může českému vědci připadat snad až příliš publicistický (např. zmíněné *Klonování Ferdinanda Vaňka*), avšak ve svých textech autor nepodléhal ani publicistickým manýrům, a to ani stylistickým, ani myšlenkovým. Řekne-li se literární esej vzniklý v exilu, vytane českému čtenáři na mysl hlavně dráždivě hravá i kousavá kniha Josefa Škvoreckého a Antonína Brouska *Na brigádě* (Toronto 1979), popřípadě některé podstatně méně příznakové texty Heleny Koskové. Igor Hájek se ve svých anglicky psaných esejích nepřiklonil ani k jedné ze zmíněných možností. Časté užívání prostředků uměleckého jazyka a ironická distance od posuzovaného díla mu byly stejně cizí jako seriózní metajazyk středoevropské literární vědy. Část esejistické tvorby Květoslava Chvatíka a veškeré eseje Sylvie Richterové mají pevnější terminologický základ než texty Igora Hájka, avšak zaměřením na širší čtenářskou obec, než jakou představuje úzká vrstva specialistů, se všechny tři zmíněné osobnosti blížily západnímu pojetí vědecké esejistiky. Oproti víceméně informativním a hlavně sociologicky zaměřeným kritikám samizdatového kritika Milana Jungmanna psal Igor Hájek podstatně sevřeněji, avšak oběma byl společný zájem o oficiální vrstvu české literatury. Hájek se Jungmannovi názorově vzdaloval hlavně v tom ohledu, že ho zkušenost života v zahraničí odtrhla od domácích politických i estetických kánonů. Ty ho nepřestaly magicky přitahovat, avšak postupem času je stále více vnímal ze značného prostorového i kulturního odstu- pu. Podobný odstup si Hájek zároveň dokázal udržet i od politicky motivovaných schémat části exilové kritiky.

Postavení Igora Hájka v exilové bohemistice je mimořádně osobité a knižní vydání jeho statí, k němuž snad v dohledné době dojde, bude cenným (být nikterak rozsáhlým) doplněním stávají-

cích představ o vnímání české literatury v zahraničí. Lze očekávat, že u čtenářů uvyklých středoevropským způsobům reflexe literatury se jeho texty možná nesetkají s nadšením, ale o to Igoru Hájkovi vlastně nikdy nešlo. V úvodu tohoto pojednání bylo konstatováno, že exilovým beletristům, kteří od češtiny přešli k jazyku svého nového domova, je v české literatuře opět přiznáváno důležité místo. Není pochyb o tom, že si také anglicky píšící bohemista Igor Hájek zaslouží čestné místo vedle obecně známějších osobností ineditní české literární vědy a kritiky.

Literatura

- Hájek I., 1976: *The Changing Roles of Czech Literary Criticism*. In: R. Freeborn et al. (eds.), *Russian and Slavic Literature*, Cambridge.
- Hájek I., 1978: *The Rule of the Average: Czech Official Literature in the 1970s*. „International Journal” [Canadian Institute of International Affairs] 33, č. 4, Autumn.
- Hájek I., 1983: *Poet of a New Nation*, „Cross Currents” [University of Michigan] 2, č. 2.
- Hájek I., 1987: *Záznamy všedních dní*, „Západ”, č. 9.
- Hájek I., 1991: *The Cloning of Ferdinand Vaněk*. In: K. Mácha, P. Drews (ed.), *Aspekte Kultureller Integration*, München.
- Hájek I., 1991: *Traditions of Czech Literature: Curses and Blessings*. In: H. G. Skilling (ed.), *Czechoslovakia 1918–1988*, Oxford and London.
- Hájek I., 1992: *Carnovsky, Smiřický, Zuckermann and Co.: a Tale of Mixing Identities*. In: J. Dunn (ed.), *The Wider Europe, Essays in Slavonic Languages and Cultures*, Nottingham.
- Hájek I., 1994: *Czech Culture in the Cauldron!*, „Europe–Asia Studies” 46, č. 1.
- Wellek R., 1963: *Essays on Czech Literature*, The Hague.